

MEHMET PASHË DUKAGJINI DHE XHAMIA EL-ADILIJA NË HALEP TË SIRISË

Elza SHIPOLI

Instituti Albanologjik - Prishtinë

Asem ZEAR

Pázmány Péter Catholic University - Hungari

Punim studimor

Përmbajtje e shkurtër: Shekulli XVI konsiderohet si periudhë lulëzimi për botën islame. Si e tillë ajo solli me vete shumë ndryshime në kulturë, arkitekturë dhe religjion.

Me sundimin osman, duke filluar nga Lindja e deri në Ballkan, ashtu si në shumë vende, shumë prej familjeve fisnike shqiptare u konvertuan në myslimanë, duke fituar në këtë mënyrë poste të ndryshme në hierarkinë e perandorake.

Këta u bënë guvernatorë dhe administratorë në Shqipëri, Siri, Egjipt dhe në vende të tjera. Mehmet Pashë Dukagjini ishte një ndër guvernatorët më të suksesshëm me prejardhje shqiptare gjatë shekullit XVI, i cili urdhëroi ndërtimin e një kompleksi në Halep të Sirisë, ku përfshihet edhe Xhamia el-Adilija, që, për kohën, ishte ndër xhamitë më të bukura të vendit.

Ky punim ka për qëllim njohjen e marrëdhënieve shqiptare në vendet e Lindjes gjatë shekullit XVI, së bashku me ndikimin e tyre në këtë rajon.

Fjalët çelës: Mehmet Pashë Dukagjini, Xhamia el-Adilija, objekt fetar, Halep, shekulli XVI.

Hyrje

Periudha mesjetare në Shqipëri, që nga fillimi pësoi shumë ndryshime, duke filluar nga dyndjet e popujëve të ndryshëm deri tek paraqitja e një religjioni të ri, që përfshiu një pjesë të madhe të Ballkanit. Feja islame jo vetëm që u pranua nga fisnikëria e kohës, por gjithashtu nuk la mënjane as edhe ndikimin në doke, zakone, gjuhë dhe në ndërtime arkitektonike, të cilat deri në ditët e sotme janë ende të pranishme.

Këto ndryshime sollën edhe të mirat materiale dhe personale në shumë individë, të cilët jo vetëm që fituan pozita favorite për të udhëhequr, por ndikimi i tyre kaloi edhe kufijtë shqiptarë. Kulte fetare të urdhëruara nga pushtetarë shqiptarë edhe sot në vende si Siria janë ende të shfrytëzuara, pavarësisht luftës disavjeçare që u zhvillua në Siri.

Një ndër guvernatorët, i cili urdhërori ndërtimin e xhamisë në Halep ishte Mehmet Pashë Dukagjini, me prejardhje shqiptare dhe ndikim mjaft të madh në Siri në shekullin XVI.

Kush ishin Dukagjinët?

Emri Dukagjin rrjedh nga latinishtja ‘dux’ që ka kuptimin udhëheqës¹ dhe Gjin është emër i zakonshëm shqiptar, një prijës shqiptar në vitin 1281 u referua si ‘dux Gjin Tanushi’². Thuhet se Dukagjinët kishin origjinën e tyre në kohët e lashta nga Trojanët dhe më vonë u shpërngulën në Francë³. Ata kishin dy djem të cilët u kthyen në Itali në atë kohë kur mbreti i Francës dhe Princër të tjerë të Krishterë ishin duke ndërmarrë një fushatë për të pushtuar Jerusalemin⁴. Vëllai tjetër, i cili quhej Dukagjin, mori pjesë në fushatën në fjalë për të pushtuar Orientin dhe më pas ai u kthye në Shqipëri, duke zotëruar Zadrimën dhe fshatra të quajtura Fan, Pult dhe Flet⁵.

Kronika anonime e Raguzës përshkruan disa prej emigrantëve, të cilët ishin prezentë në atë rajon ku përmenden edhe Dukagjinët:

¹ Riddle 1980, 113-114.

² Hammond 1976, 56.

³ Hopf 1873, 292.

⁴ Elsie 2003, 48.

⁵ Elsie 2003, 48.

‘690. Shumë njerëz erdhën në Raguza me gjithë të mirat e tyre nga Shqipëria dhe nga pjesët e Bosnjës, sepse shumë nga Bosnja ishin pjesëtarë të Dukagjinëve (një fis shqiptar, Dukagjini, në jug të Shkodrës), që dëshironin të shpëtonin veten nga akuzimi (ndëshkimi)’⁶.

Gjatë shekulli XII marrëdhëniet feudale depërtuan në rajonet e brendshme malore të Shqipërisë, pikërisht këtu u krijua edhe fisnikëria feudale⁷.

Principata e Arbrit filloi me Progonin, i cili sundoi më 1190-1199, kishte dy djem Gjnin dhe Dhimitrin, meqenëse Dhimitri nuk kishte pasardhës, Progoni II djali i Gjnit sundoi rreth vitit 1216, duke ia lënë fronin pasardhësit të tij Gjnit, Duka i cili sundoi më 1280, ky i fundit i dha emrin zonës, principatës dhe familjes princërore Dukagjini⁸.

Më 1430 dhe 1431, kur shqiptarët humbën disa fushata ushtarake kundër turqve, veçanërisht më së shumti kjo gjë pati ndikim te Dukagjinët dhe Kastriotët, të cilët humbën shumicën e tokave të tyre që i zotëronin në afërsi të lumit Mat⁹.

Me ardhjen e turqve në trojet shqiptare ata familjarë, të cilët dëshironin të ruanin fenë e tyre të krishterë u shpërngulën në Itali, ndërsa të tjerët që mbetën u bënë përkrahës të Sulltanit dhe fituan poste të ndryshme.

Mehmet Pasha ishte djali i Ahmet Pashë Dukagjinit, i cili u bë vezir gjatë sundimit të Sulltan Selimit I dhe u ekzekutua për mbështetjen e revoltës së jeniçerëve në Amasya¹⁰. Shërbeu si guvernator në Egjipt për dy vjet nga viti 1554 deri më 1556¹¹.

Mehmet Pashë Dukagjini urdhëroi ndërtimin e Xhamisë el-Adilija në Halep, që deri në vitin 2012 u shfrytëzua nga vendasit.

Me hyrjen e myslimanëve në trupat ushtarake të jeniçerëve, këta të fundit bëhen pjesë e strukturës shoqërore të shumicës së qyteteve arabe¹². Shumë nga jeniçerët në Damask ishin turq në mesin e shekullit XVII, të tjerët ishin shqiptarë ose kurdë¹³.

⁶ Carter 1972, 48.

⁷ Frashëri 1964, 42.

⁸ Zamputi 1984, 217.

⁹ Fine 1994, 535.

¹⁰ Kuran 1979, 83.

¹¹ Kuran 1979, 83.

¹² Masters 2013, 68.

¹³ Masters 2013, 68.

Gjatë shekujve XVI dhe XVII një numër i konsiderueshëm i udhëheqësve dhe administratorëve osmanë ishin me origjinë shqiptare, ndër ta ishte edhe Sinan Pasha i zgjedhur pesë herë vezir, i cili gjithashtu ishte edhe ndërtues i urave, hamameve dhe xhamive¹⁴.

Në fillim të shekullit XVI, shteti i memlukëve ishte konkurrenti kryesor i shtetit të ri osman për udhëheqjen e botës islame¹⁵.

Xhamia el-Adilija

Gjatë viteve të para të sundimit osman, Halepi u zgjerua vazhdimisht, sidomos qendra e tij tregtare, përmasat e së cilës u dyfishuan brenda më pak se gjysmë shekulli (1544-1583), falë ndërtimeve të lidhura me vakëfet, që ndërmorën katër valinjtë Husrev Pasha, Mehmet Pashë Dukagjini, Muhamed Pasha dhe Behram Pasha.¹⁶

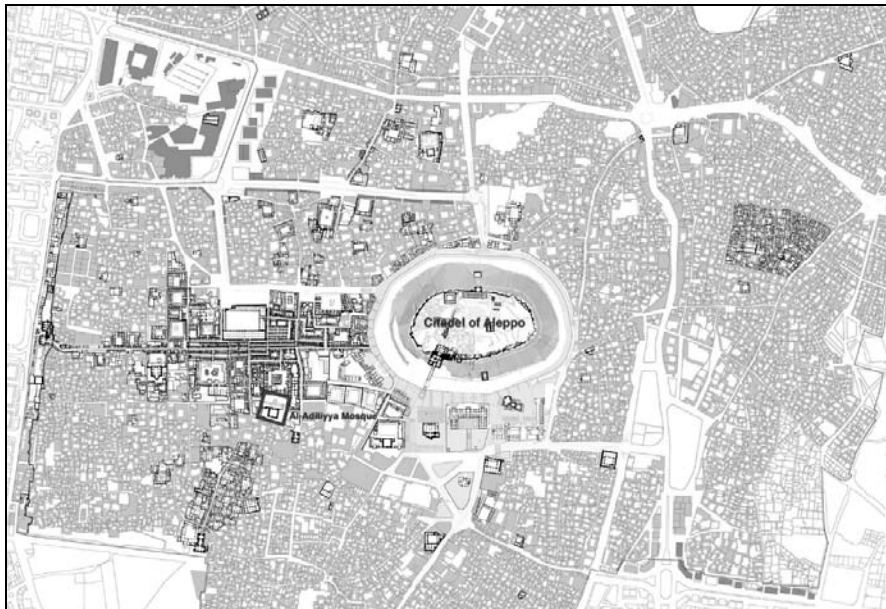

Fig. 1 Hartë e qytetit të Halepit dhe Xhamia el-Adilija

¹⁴ Norris 1993, 244.

¹⁵ Mufaku 1990, 30.

¹⁶ Mufaku 2021, 13.

Xhamia el-Adilija është e ndërtuar në zemër të qytetit të vjetër të Halepit dhe konsiderohet si pjesa qendrore e kompleksit të Mehmet Pashë Dukagjinit, guvernator i qytetit në vitet 1551 dhe 1553¹⁷. Emri el-Adilija ka prejardhje nga gjuha arabe al'- 'Adl (drejtësi) për shkak të afërsisë me selinë e qeverisë në Da'r al-'Adl (shtëpinë e drejtësisë) në kohën e ndërtimit të saj¹⁸.

Xhamia gjendet në pjesën jugperëndimore të Citadelës së Halepit (fig.1), në al-Jallu'm të qytetit të lashtë, në jug të Xhamisë së Madhe dhe tregjeve, disa metra larg Xhamisë al-Saffa'hiyya dhe hamamit Mi-kha'n¹⁹.

Mehmet Pashë Dukagjini e filloi ndërtimin e kompleksit në Halep sa ishte në postin e guvernatorit të qytetit dhe fondacionit fetar Waqfiyyā (vakëf)²⁰ që u regjistrua në vitin 1556, megjithatë sipas mbishkrimit kronogram, i cili gjendet edhe sot në xhami, kompleksi përfundoi më 1565-1566²¹. Në të vërtetë, kjo ishte xhamia e parë e ndërtuar sipas stili osman dhe vazhdon të konsiderohet si një nga xhamitë më të veçanta të Halepit për bukurinë dhe madhësinë e saj²².

Në xhami ndodhet edhe mbishkrimi i cili i referohet themeluesit të saj si në vijim²³:

Fig.2 Mbishkrim për themeluesin e xhamisë

¹⁷ Kasmu 2018, 76.

¹⁸ Kasmu 2018, 76.

¹⁹ Sha'th 1981, 41.

²⁰ Bërthama e vakëfit të parë ishte tyrbja e nënës së vet, ndërsa bërthama e vakëfit të dytë ishte Xhamia e el- 'Ailija ose el-Adilija (Xhamia e Drejtësisë) (Mufaku 2021, 22).

²¹ Al-Ṭabba' kh 1988, 167.

²² Mufaku 2021, 22.

²³ Al-Ṭabba' kh 1988, 167.

“Guvernatori i përgjithshëm Mehmet Pashë Dukagjini për shpirtin e të cilit kjo Xhami e së Premtes ishte ndërtuar dhe përfunduar me shumë kujdes. Qoftë stacioni dhe shtëpia e të vdekurit (Pashës) Parajsë”.

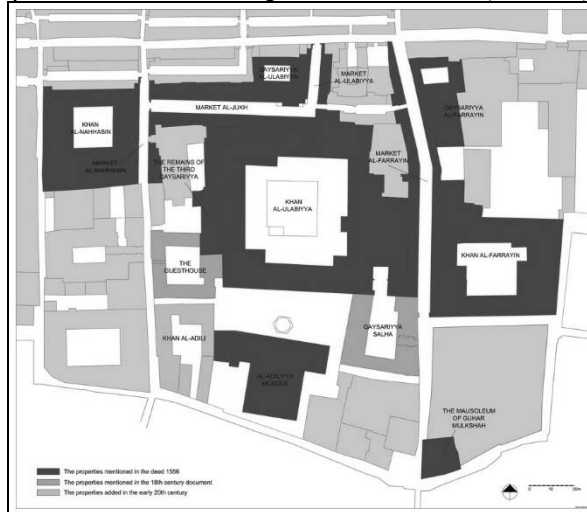

Fig.3 Kompleksi i Mehmet Pashë Dukagjinit

Nga ndërtesat e kompleksit (fig.3), vetëm xhamia i atribuohet arkitektit Sinan 1490-1588, kreut të zyrës arkitektonike Perandorake në Stamboll, në fakt kontributi aktual i Sinanit në projektimin dhe ndërtimin e xhamisë nuk mund të konfirmohet nga burime të shkruara, sidoqoftë, ngjashëm me shumicën e xhamive lokale të listuara në mesin e veprave të arkitektit kryesor, plani i xhamisë mund të ishte hartuar nga Sinani dhe i mbikëqyrur ose nga një arkitekt i dërguar nga zyra Perandorake ose nga një arkitekt lokal i Halepit²⁴.

Hyrja në Xhami

Pëlhura e dendur urbane ka vështirësuar hyrjen tradicionale aksiale në xhami, në vend të kësaj, oborri i xhamisë arrihet me dy hyrje, nga lindja dhe perëndimi, këto hyrje të dërgojnë në xhami përmes korridoreve të gjata me shkallë ngjitëse²⁵.

²⁴ Necipoglu 2005, 157.

²⁵ Necipoglu 2005, 477.

Fig.4 Porta lindore e xhamisë

Porta lindore

Porta lindore (fig. 4), e ndërtuar nga një gur i bardhë me hark islamik të zbukuruar më gjashtë harqe të tjera më të vogla, ka një derë metalike që të dërgon nëpër një korridor të gjatë të mbuluar me qemer në oborrin kryesor²⁶.

Porta perëndimore

Porta perëndimore (fig. 5, 6) është ndërtuar nga një gur i bardhë me një hark klasik islamik mbi derën e cila ka material metali, që të dërgon në një shteg të ngushtë dhe të gjatë në derën e dytë që ka më shumë se dhjetë shkallë dhe të dërgon në oborr²⁷.

²⁶ Necipoglu 2005, 477.

²⁷ Necipoglu 2005, 477.

Fig. 5 Dera e brendshme e portës lindore Fig. 6 Dera e jashtme e portës lindore

Oborri dhe shatërvani

Oborri ka një plan të rregullt, pothuajse në formë trapezoidi, për shkak të kufizimeve të parcelave përreth dhe shtrirjes së çuditshme të vetë xhamisë përballë kibles, rregullsia e vetme mund të vërehet në vendosjen e shatërvanit të abdesit, i cili është i lidhur në mënyrë aksiale me portikun dhe portën paraardhëse të xhamisë²⁸. Pellgu në të cilin gjendet uji i shatërvanit është i rrumbullakët, i mbrojtur nga një çati prej druri (fig.7) në formë kupole, i mbështetur në gjashtë kolona, gjithashtu ka edhe një kopsht-varrezash që gjendet pranë xhamisë²⁹.

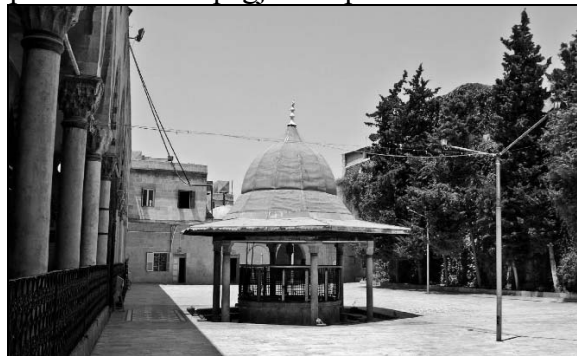

Fig.7 Shatërvani me çati jeshile në kopsht

²⁸ ‘Uthman 1992, 267.

²⁹ ‘Uthman 1992, 267.

Portiku

Portiku i brendshëm (fig. 8) është mjaft i gjerë dhe i mbuluar nga kupola të vogla, ndërsa ai i jashtëm është i gjerë dhe i mbuluar nga një çati e sheshtë³⁰.

Portiku i jashtëm mbështillet rreth portikut të brendshëm dhe shikon varrezat e pasme përmes dy hapjeve të mëdha të harkuara, portiku i jashtëm është i ndërtuar me gur i ashtuquajtur ashlar që konsiderohet si gur i punuar në formë katrore apo drejtkëndëshe, gjithashtu harqet janë shumëngjyrëshe të cilat janë të zbukuruara me mukarne të holla në kapitelet e kolonave³¹.

Fig. 8 Portiku

Salla e lutjeve

Fasada e sallës së lutjeve (fig.9) është projektuar në mënyrë simetrike me portën në mes të rrethuar nga dritaret dhe një palë mihrabe me platforma të ngritura lutjesh, ka një model osman si nga tradita e ndërtimit lokal në një kombinim të pasur që e bën atë një nga shembujt më të bukur në Halep³².

Nga ana tjetër është e ndërtuar tërësisht me muraturë shumëngjyrëshe në mënyrën lokale dhe sipër është tipike e periudhës mamluke,

³⁰ Necipoglu 2005, 477.

³¹ Necipoglu 2005, 477.

³² Millner 2015, 180.

në mukarnas³³ të formës guaskë kërmilli që ndryshon nga format trekëndëshe të tipit osman³⁴.

Fig. 9 Pamje e portës së Sallës së Lutjeve

Dritaret në të dyja anët janë të vendosura brenda kornizave drejtkëndëshe dhe timpanja e tyre me hark me maje është e mbuluar me pllaka dekorative të lustruara³⁵. Pllakat shfaqin zbukurime me lule me ngjyrë të kaltër, tirikiz dhe ngjyrë të kuqe me sfond të bardhë në të cilën gjendet dhe mbishkrimi në mes³⁶.

Salla katrore e lutjeve

Është e mbuluar nga një kupolë hemisferike (fig. 10) dhe paraprihet nga portik i dyfishtë, kupola është shumë e ngjashme me atë të xhamisë fqinje të Husrev Pashës (al- Khusrawiya)³⁷. Salla është e ndriçuar kryesisht përmes dhjetë dritareve më të ulëta të mbuluara me pllaka dekora-

³³ Mukarnas është dekorim tipik i arkitekturës islame, përbëhet nga një seri kamaresh të ngulitura brenda një kornize arkitektonike të lidhura gjeometrikisht dhe duke formuar një përbërje tredimensionale rreth disa akseve themelore simetrike (Bosworth C.E *et al* 1993, 501).

³⁴ Millner 2015, 180.

³⁵ Millner 2015, 180.

³⁶ Uthman 1992, 267.

³⁷ Necipoglu 2005, 477.

tive të ngjashme me stilin e fasadës veriore të sallës së lutjeve.³⁸ Në vend të një dritareje të harkuar, një galeri e sipërme me një parmak të projektuar ndodhet sipër hyrjes³⁹.

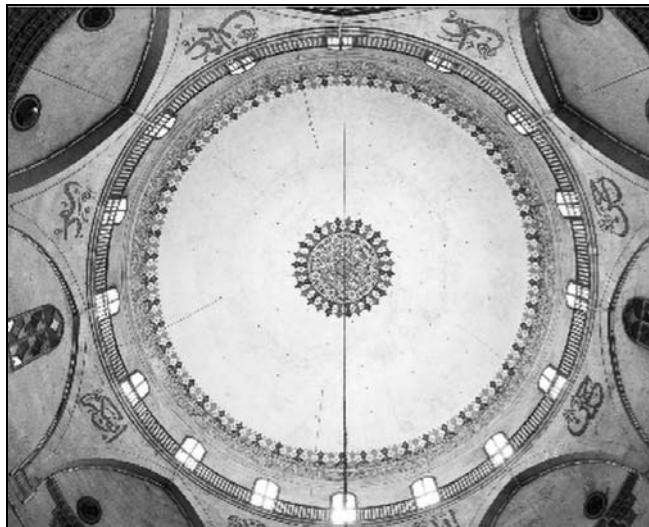

Fig. 10 Pamje nga pjesa e brendshme e kupolës

Modifikimet e hershme në xhami

Xhamia nuk pësoi ndryshime të mëdha dhe ruajti shumë nga tiparet e saj origjinale para konfliktit të fundit të armatosur të qytetit 2012-2016. Ndërhyrjet më të hershme të njohura u bënë në mesin e shekullit XVII sipas mbishkrimit osman në anën jugore të Sallës së Lutjes (fig. 11), si pas mbishkrimit xhamia u rinovua më 1747-1748⁴⁰.

Në fillim të shekullit XX, administratori i vakëfit kreu disa restaurime të cilat mund të kenë qenë të nevojshme pas tërmetit të rëndë të vitit 1882⁴¹.

³⁸ Uthman 1992, 267.

³⁹ Uthman 1992, 267.

⁴⁰ Uthman 1992, 267.

⁴¹ Uthman 1992, 267.

Fig. 11 Restaurimi i mbishkrimit në Sallën e Lutjeve

Në 1923, çatia prej druri e portikut të jashtëm të xhamisë u zëvendësua me një të re të mbështetur nga trarët e hekurt dhe hapësira të reja të abdesit u shtuan në perëndim të saj, një sallë shtesë lutjesh u ndërtua në anën perëndimore të oborrit në vitin 1960⁴².

Dëmet e xhamisë pas konfliktit në Siri të vitit 2012

Sikurse çdo objekt fetar dhe artefakt në Siri që pësoi dëmtime, as xhamia el-Adilija nuk i shpëtoi këtyre dëmeve. Dëmet që cilat u shkaktuan nga faktori njeri janë të mëdha dhe gjenden pothuajse në tërë pjesët e saj, siç shihet në figurat 12, 13, 14, 15 dhe 16.

1. Pjesa veriperëndimore e boshtit të minares dhe galeria janë të dëmtuara.
2. Kupola e madhe e Sallës së Lutjeve është dëmtuar pothuajse e tëra.
3. Dy harqe dhe kolona të portikut perëndimor janë të dëmtuara.
4. Kulmi prej druri i shatërvanit është dëmtuar dhe muri verior i oborrit është dëmtuar.

⁴² Al-Tabba^h kh 1988, 167.

Fig.12 Pjesa e dëmtuar e minares Fig. 13 Dëmtimi i kupolës së madhe të Sallës së Lutjeve

Fig.14 Dëmtimet e harqeve dhe portikut

Fig. 15 Kulmi i dëmtuar i shatërvanit

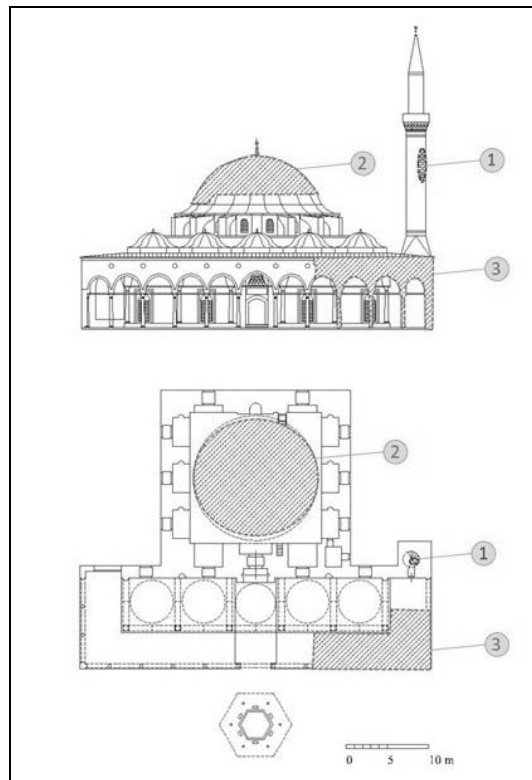

Fig. 16 Planimetria dhe pikat referuese të dëmtimeve të xhamisë

Përfundimi

Ky objekt kulti, që nga ndërtimi ka luajtur rol me rëndësi në jetën ekonomike, sociale, kulturore e edukative të vendit. Vlerat e këtij objekti qëndrojnë edhe në aspektin arkitektonik ku supozohet se arkitektura e saj i përket stilit të Sinan Pashës, njëri ndër arkitektët më të mirë të kohës. Xhamia el-Adilija është e para e tipit osman në Halep. Ajo që e bën të veçantë është se ka dy portikë. Në aspektin dekorativ dhoma e lutjes ka disa veçanti të tjera: ka dekorim mukarnas, gjithashtu ka në ndër kupolat më të mëdha si dhe ka disa ngjashmëri me Xhaminë e Sulltan Ahmetit në Stamboll.

Duke pasur parasysh të gjitha këto vlera, ky objekt vlen që të rindërtohet, rinovohet dhe të vihet në shërbim të njerëzve në mënyrë që mos ta humbasë rëndësinë e saj edhe në ditët e sotme.

MEHMET PASHA DUKAGJINI AND EL-ADILIJA MOSQUE IN HALEP, SYRIA

Summary

Late medieval period is considered as one of the main periods that made Islam religion influenced in a lot places. Islam religion made some changes in culture, architecture and society, this included Balkan also. Places like Albania even though tried to resisted, yet most of the population converted to Islam, this made some of the people to become very important persons to Sultan.

Mehmet Pashë Dukagjini was one of the most important persons from Albania which ruled to Aleppo city during XVI century. As a governor there he ordered to build a complex in the city which included one of the best mosques of that time Al-Adiliyya.

This mosque has a unique architectural design, was the first one of ottoman type architectural design, has two portico the inner and outer one, and the prayer hall has the largest dome in Aleppo.

Today, after all the war that happened from the conflict in Syria, yet with a few renovations would be one of the most important mosques in Aleppo which has history from Albanian origin.

Bibliografia

Al-Ṭabbākh, Aḥmad = Muḥammad Rāghib al-Ṭabbākh al-Ḥalabī, “Aḥmad al-Nuballā bī Tarīkh Ḥalab al-Shahbānī”, Muḥammad Kamāl (ed.), III vol, Aleppo. (1988).

Bosworth C.E., Donzel E., Heinrichs P.W., Pellat Ch “The encyclopedia of Islam” Vol. VII, Leiden - New York, 1993.

Carter F.W “Dubrovnik (Ragusa): a classic city-state”, Seminar Press - London and New York, 1972.

Elsie R., “Early Albanian: A reader of Historical Texts, 11th-17th centuries”, Wiesbaden, 2003.

Fine J.V.A “The late medieval Balkans”, The University of Michigan Press, 1994.

Frashëri, K “The history of Albania (a brief survey)”, Tiranë, 1964.

Hammond N. G. L “Migrations and invasions in Greece and adjacent areas”, Noyes press - Park ridge New Jersey, 1976.

Hopf Ch., “Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques”, Berlin, 1873.

Kasmo R., “Five years of conflict: the state of cultural heritage in the ancient city of Aleppo”, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, 2018.

Kuran A (1979) “Mimar Sinan’ın bilinmeyen ve kaybolan camileri”, Bogazici Universitesi Dergisi, Vol.7, Turqi, pp.81-94.

Masters B., “The Arabs of the Ottoman Empire 1516-1918 - a social and cultural history”, Cambridge University Press, 2013.

Millner A., “Damascus Tiles: Mamluk and Ottoman Architectural Ceramic from Syria”, Prestel, 2015.

Mufaku M., “Shqiptarët në botën arabe”, Rilindja, 1990.

Mufaku M “Figura shqiptare në Lindjen e Mesme shekujt XVI - XX, Logosa-A, Shkup, 2021.

Necipoğlu G., "The age of Sinan: Architectural culture in the Ottoman Empire", Princeton University Press, 2005.

Norris T.H., "Islam in the Balkans - religion and society between Europe and the Arab World", University of South Carolina press, 1993.

Riddle E.J.R "Latin-English dictionary", Longmans, green and co., Londër, 1980.

Shalṯh, Sh., "Ḥalab Tarīkhahā wā Maṯ alimahā al-Tarīkhiyyā". University of Aleppo, Aleppo, 1981.

Zamputi I (1984) "Rindërtimi i mbishkrimit të Arbërit dhe mundesitë e reja për leximin e tij", Iliria, Nr.2, pp.207-218.

ṯ Uthman, N., "Al-Handasa al-ṯ Inshaṯ iyya fi Masādiṯ Ḥalab", al-ṯ Isrāṯ library, Cairo, 1992.

